

Analytical Study of the Cenotaph Burial Tradition in Eastern Iran: Case Study of the Sites of Shahr-i Sokhta, Shahdad (Khabis), and Khunaman

Hassan Basafa¹, Mohammad Sadegh Davari², Nasir Eskandari³

1. Associate Professor, Department of Archaeology, Faculty of Literature and Human Sciences, Neyshabor University, Neyshabor, Iran (Corresponding Author).

Email: basafa@neyshabur.ac.ir

2. PhD student in Archaeology, Department of Archaeology, Faculty of Social Sciences, University of Mohaghegh Ardabili, Ardabil, Iran **Email:** m.sadeghdavari@yahoo.com

3. Assistant Professor, Department of Archeology, Faculty of Literature and Human Sciences, University of Tehran, Tehran, Iran.

Email: nasir.eskandari@ut.ac.ir

Article Info	Abstract
Pp: 129-144	Understanding burial methods and interpreting how grave goods reflect the culture and beliefs about the afterlife, can give insight into past customs, religious beliefs, as well as social structures and complexities. With the emergence of urban centers and their expansion during the Early and Middle Bronze Ages, extensive trade relations and unique cultural interactions formed between the most important cultural hubs of the Iranian Plateau and Central Asia. This continued into the Late Bronze Age with the emergence of the Bactria-Margiana Archaeological Complex (BMAC)/Greater Khorasan Culture (GKC). During this period, specific burial traditions developed, the most important of which is the cenotaph. Understanding the general origin of cenotaphs is one of the main goals of the present research. These are graves that lack the skeletal remains of the deceased and likely served a memorial function. The formation of this tradition has been reported from the Early Bronze Age in southeastern Iran, in the cemeteries of Shahr-i Sokhta, Shahdad, and Khunaman. In later periods, namely the Middle and Late Bronze Ages, it emerges as a widespread phenomenon in the eastern half of Iran and Central Asia. In this regard, the main research question is the “why” and “how” of this phenomenon and the mechanisms of its spread. The volume and number of cenotaphs excavated in numerous cultural regions and their provided chronologies help in analyzing the topic. The general hypothesis is based on the logic that, considering the quantitative and chronological analysis of the statistical population, the main origin of this tradition or burial method is attributed to the southeastern region of Iran, specifically the Early Bronze Age and the site of Shahr-i Sokhta in Sistan. This tradition then became prevalent in the Middle Bronze Age in the Khunaman and Shahdad cemeteries of Kerman and, finally, in line with cultural communications, the movement of people and ideas through the mechanisms of communication networks, indirect trade, and nomadic craftspeople, it spread widely in the regions of Central Asia during the Late Bronze Age.
Article Type: Research Article	
Article History:	
Received: 30 April 2022	
Revised form: 14 August 2022	
Accepted: 11 January 2023	
Published online: 22 May 2025	
Keywords: Bactria-Margiana Archaeological Complex/Greater Khorasan, Shahr-i Sokhta, Shahdad, Burial Traditions, Cenotaph.	

Cite this The Author(s): Basafa, H., Davari, M. S. & Eskandari, N., (2025). “Analytical Study of the Cenotaph Burial Tradition in Eastern Iran: Case Study of the Sites of Shahr-i Sokhta, Shahdad (Khabis), and Khunaman”. *Journal of Archaeological Studies*, 17(1: 36): 129-144.

<https://doi.org/10.22059/jarcs.2023.342386.143111>

Published by: University of Tehran Press.

Homepage of this Article: https://jarcs.ut.ac.ir/article_90616.html?lang=en

1. Introduction

Understanding burial practices is crucial for deciphering the intangible dimensions of prehistoric cultures, reflecting the thoughts and socio-cultural structures of human societies. Graves hold significant archaeological, sociological, and anthropological information, providing valuable insights into the non-material aspects of past cultures. While archaeologists cannot fully reconstruct all facets and ideologies of human societies based solely on burial studies, recognizing burial methods and interpreting grave goods significantly illuminates the importance of interment, philosophical concepts regarding the afterlife, customs, religious beliefs, and social structures and complexities. The emergence of a novel type of grave lacking human remains the cenotaph represents a prevalent burial method in the Middle Asian region (including eastern Iran, Central Asia, Pakistan, Balochistan, the Makran region, and the coasts of the Persian Gulf and the Sea of Oman). These are tombs without bodies, likely serving a memorial function and containing only grave goods. Known examples of cenotaphs in the southeast date back to the Early Bronze Age from Shahr-i Sokhta, Shahdad, and Khunaman. In northeastern Iran and Central Asia, they are reported in the Late Bronze Age and are considered characteristic of the Bactria-Margiana Archaeological Complex (BMAC)/Greater Khorasan Culture (GKC). However, understanding the origins of the human communities associated with this culture and its characteristics remains a key unanswered question. Due to insufficient information and understanding of this burial tradition, and the lack of similar examples during the excavation of cemeteries like Khunaman and Shahdad, early excavators attributed the absence of skeletal remains to post-depositional processes such as water erosion from seasonal streams, soil salinity, and wind erosion. Diffusionist perspectives often attribute the origin of eastern Iranian cenotaphs to the BMAC/GKC, although their roots might be found in southeastern Iran during the Early Bronze Age.

2. Materials and Methods

The main objectives of the present research are to gain a general understanding of the origin of cenotaphs discovered in southeastern Iran during the Early to Middle Bronze Age, and subsequently their distribution across a wide area of eastern Iran, Central Asia, Afghanistan, Pakistan, the coasts of the Persian Gulf, and the Makran region during the Late Bronze Age. Today, this burial tradition is recognized as part of the burial customs of Central Asia and Khorasan, particularly within the BMAC/GKC.

3. Data

The study of cenotaphs and their origins in the southern region is a relatively new topic, with the statistical population comprising cenotaphs unearthed from the excavations of Shahr-i Sokhta, Shahdad, and Khunaman. At Shahr-i Sokhta, six Early Bronze Age cenotaphs have been identified and analyzed as such by excavators (Seyed-Sajjadi, 2007: 122). The Shahdad cemetery was excavated over seven seasons between 1966-1976 CE by Ali Hakemi, followed by an additional season under Mir Abedin Kaboli in 1977 CE (see Eskandari, 2019: 64). According to Hakemi's report, a total of 383 graves were excavated at Shahdad, the majority of which lacked skeletal remains, and many others contained only partial skeletal remains (Hakemi,

1997). In the Khunaman cemetery of Kerman, artifacts were discovered around the 1950s CE during earthmoving operations for the construction of a residence. Some of these artifacts were transferred to the British Museum, and a number are currently held in the Kerman Regional Museum. Subsequently, in the 1950s and 1960s CE, researchers' attention was drawn back to the Khunaman cemetery, where John Curtis, after re-examining the absence of skeletal remains in the graves, did not consider it a significant issue, attributing the lack to post-depositional processes caused by natural factors, similar to the interpretation at Shahdad (Curtis, 1988). It is worth noting that related studies in northeastern Iran have also made attempts to study and determine the origins of cenotaphs (Iravani and Tahamsebi, 2018; Basafa, 2016).

4. Discussion

The discussion and analysis regarding the origin of cenotaphs and ideological issues indicate that this burial tradition without skeletal remains, likely with a memorial function, became prevalent in vast areas of eastern Iran, the Indus Valley, and Central Asia in the second half of the 2nd millennium BCE, coinciding with the Late Bronze Age and the BMAC/GKC. Although some attribute its origin to this culture and believe it spread to other regions, studies show that cenotaphs were first identified in southeastern Iran at the Shahdad site, dating back to the Early and Middle Bronze Ages. At that time, a lack of sufficient knowledge led excavators to attribute the absence of skeletal remains to natural factors such as floods and erosion.

Similar findings are observed in Khunaman, Kerman, indicating cultural homogeneity. In addition to southeastern Iran, pit-grave cenotaphs related to the Early and Middle Bronze Ages have also been discovered at Shahr-i Sokhta in Sistan. In Central Asia, at sites like Gonur Depe and Ulug Depe, cenotaphs with catacomb, cist, and pit-grave structures with specific Late Bronze Age architecture have been found. In Khorasan and the northeast, examples of simple and burnt pit-grave cenotaphs have also been identified at sites such as Tepe Hissar and Shahrak-e Firozeh.

The abundance of cenotaphs at Shahdad is significantly higher than in other regions, and their chronology, dating from 3100 to 1900 BCE, suggests deep roots of this tradition in southeastern Iran. Challenges related to the lack of proper understanding of the cenotaph burial pattern and insufficient reporting in early excavations at Shahdad and Khunaman are also evident.

Considering the extensive Bronze Age trade connections between Central Asian urban centers and the hubs of Shahdad and Shahr-i Sokhta, cultural similarities, including the cenotaph burial method, have led to hypotheses regarding migration or cultural exchange. The importance of cenotaphs increases in the Late Bronze Age in the northeast and Central Asia, but their prevalence in Central Asian sites such as Gonur Depe is relatively low. This, considering the chronology, suggests that southeastern Iran was likely the primary origin of this phenomenon. The discovery of cenotaphs at Gonur Depe in Turkmenistan, a major center of the BMAC, shows a close connection with Shahdad in southeastern Iran, with the difference that Gonur Depe examples are limited to the Late Bronze Age, while those at Shahdad date back to the Early and Middle Bronze Ages.

From an ideological perspective, it appears that new rituals and beliefs emerged in the Late Bronze Age. Sarianidi associates the burials of Gonur Depe with Zoroastrian ideas, considering

Zoroastrian doctrines regarding the non-pollution of earth and specific mortuary practices. Innovations in the structure of cenotaphs are also observed in the Late Bronze Age; for instance, while Shahdad features pit-grave structures, Gonur Depe exhibits cist and catacomb cenotaphs, indicating the evolution of this burial tradition based on the customs and ideologies of different Central Asian societies.

5. Conclusion

The cenotaph burial practice, prevalent across eastern Iran, Central Asia, and the Indus Valley within the BMAC/GKC sphere during the Late Bronze Age, has been investigated for its origins based on excavated numbers, chronologies, and grave structures. This study reveals the cenotaph burial tradition as indigenous to southeastern Iran, notably at Shahr-i Sokhta (Early Bronze Age) and the Khunaman and Shahdad cemeteries (Early and Middle Bronze Ages). Through various, not fully understood mechanisms including migration, political alliances, mobile specialists, and the transmission of beliefs and ideologies via networks this tradition widely diffused into BMAC-influenced regions during the Late Bronze Age. Over time, it integrated with local customs and structures, culminating in innovative burial forms like cist and catacomb cenotaphs in Turkmenistan, particularly at Gonur Depe. Challenging the traditionally unidirectional view of BMAC/GKC interactions, recent archaeological studies in eastern Iran suggest a re-evaluation, proposing potential influences from the Iranian plateau towards Central Asia during the Late Bronze Age. Previous research on BMAC/GKC cultural connections focused on iconography and homogeneous prestige goods from burial contexts. This research infers the indigenous origin of the cenotaph burial culture throughout the Bronze Age phases in southeastern Iran, specifically at Shahr-i Sokhta and prominently at Shahdad. Through diffusion and communication, encompassing both material (burial structures) and spiritual (customs and ideologies) aspects, this practice influenced neighboring regions, notably Central Asia and areas under BMAC influence in eastern Iran and Central Asia. This highlights a potentially more complex and multi-directional interaction between these cultural spheres than previously assumed.

Acknowledgments

The authors extend their sincere gratitude to the anonymous peer reviewers for their insightful critiques and constructive suggestions, which significantly enhanced the clarity and scholarly rigor of this manuscript.

Observation Contribution

The percentage of authors' participation was equal.

Conflict of Interest

In adherence to ethical publication standards, the authors affirm that there are no conflicts of interest, either personal or financial, that could have influenced the content or conclusions presented in this research.

ارزیابی تحلیلی سنت تدفینی تهی‌گور در شرق ایران: مطالعه موردی محوطه‌های شهرسوخته، شهداد (خبیص) و خنامان

حسن باصفا^۱، محمدصادق داوری^۲، نصیر اسکندری^۳

۱. دانشیار گروه باستان‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه نیشابور، نیشابور، ایران (نویسنده مسئول). رایانامه: basafa@neyshabur.ac.ir

۲. دانشجوی دکتری باستان‌شناسی، گروه باستان‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران.
رایانامه: m.sadeghdavari@yahoo.com

۳. استادیار گروه باستان‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، تهران، ایران. رایانامه: nasir.eskandari@ut.ac.ir

چکیده	تاریخچه مقاله
شناخت شیوه‌های تدفین و تفسیر گورنهادها، تبلور فرهنگ و بازتابی از عقاید بشری نسبت به جهان دیگر، آداب و رسوم، باورهای مذهبی و همچنین ساختارها و پیچیدگی‌های اجتماعی است. با ظهور مراکز شهری و گسترش آن‌ها در دوره مفرغ قدیم و میانی سبب شکل‌گیری ارتباطات تجاری گسترده و برهم‌کنش‌های فرهنگی ویژه‌ای میان مهم‌ترین کانون‌های فرهنگی جنوب و شمال شرق و آسیای میانه می‌شود که پس از آن در دوره مفرغ جدید با ظهور فرهنگ بلخ-مرو/خراسان بزرگ نیز ادامه می‌یابد. در این دوره سنت‌های تدفینی ویژه‌ای شکل گرفته که مهم‌ترین آن تهی‌گور است و درک کلی منشأ تهی‌گورها از اهداف اصلی پژوهش حاضر نیز محسوب می‌شود. آن‌ها گوری‌اند که فاقد بقایای اسکلت متوفی بوده و احتمالاً کارکرد یادمانی داشته یا تنها یک سنتی تدفینی‌اند. شکل‌گیری این سنت از دوره مفرغ قدیم در جنوب شرق و در گورستان‌های شهرسوخته، شهداد و خنامان گزارش شده و در دوره‌های بعد، یعنی مفرغ میانی و جدید به عنوان پدیده‌ای فراگیر در نیمه شرقی ایران و آسیای میانه مطرح می‌شود؛ در این راستا پرسش اصلی پژوهش، چرایی و چگونگی این موضوع و مکانیزم‌های انتشار این سنت است که حجم و تعداد تهی‌گورهای کاوش شده در مناطق فرهنگی متعدد و گاهنگاری‌های ارائه شده برای آن‌ها به تحلیل موضوع کمک می‌کند. فرض کلی بر این منطق استوار است که باتوجه به بررسی کمی و گاه‌شناختی جامعه آماری منشأ اصلی این سنت یا شیوه تدفینی به منطقه جنوب شرق ایران و مشخصاً دوره مفرغ قدیم در محوطه شهرسوخته سیستان و گورستان الف شهداد نسبت داده می‌شود. این سنت سپس در دوره مفرغ میانی در گورستان ب و ج شهداد و خنامان کرمان رواج یافته و در نهایت در راستای ارتباطات فرهنگی، جابه‌جایی مردم و اندیشه‌های مکانیزم شبکه‌های ارتباطی، تجارت‌های غیرمستقیم و پیشه‌وران کوچ‌رو، به صورت فراگیر در مناطق میانه آسیا در دوره مفرغ جدید، انتشار پیدا کرده است.	صص: ۱۲۹-۱۴۴ نوع مقاله: پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۲/۱۰ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۰۵/۲۳ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۰/۲۱ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۳/۰۱ کلیدواژگان: فرهنگ بلخ-مرو/خراسان بزرگ، شهرسوخته، شهداد، سنت‌های تدفین، تهی‌گور.

ارجاع به مقاله: باصفا، حسن؛ داوری، محمدصادق؛ و اسکندری، نصیر، (۱۴۰۴). «ارزیابی تحلیلی سنت تدفینی تهی‌گور در شرق ایران: مطالعه موردی محوطه‌های شهرسوخته، شهداد (خبیص) و خنامان». مطالعات باستان‌شناسی، ۱۷(۳۶): ۱۲۹-۱۴۴.

<https://doi.org/10.22059/jarcs.2023.342386.143111>

Published by: University of Tehran Press.

صفحه اصلی مقاله در سامانه نشریه: https://jarcs.ut.ac.ir/article_90616.html?lang=fa

۱. مقدمه

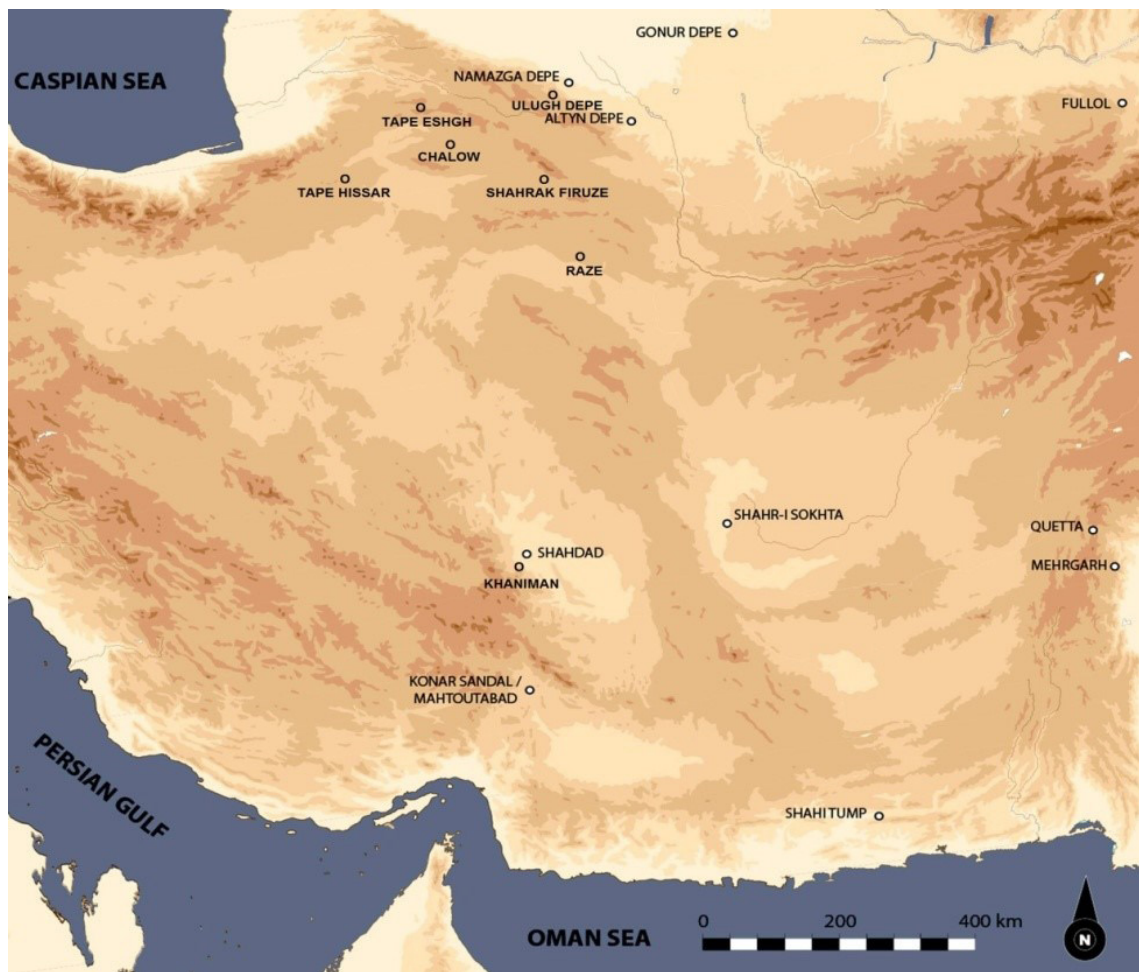
درک و شناخت شیوه‌های تدفینی یکی از ابزارهای شناخت ابعاد ناملموس فرهنگ‌های پیش‌ازتاریخی است که تجلی‌یافته‌اندیشه‌ها و ساختارهای فرهنگی-اجتماعی جوامع انسانی است. گورها از آن جهت اهمیت دارند که حاوی اطلاعات باستان‌شناختی، جامعه‌شناختی و انسان‌شناختی هستند؛ چراکه اطلاعات ارزشمندی از ابعاد غیرمادی فرهنگ‌های پیش‌ازتاریخ در اختیار قرار می‌دهند؛ هرچند که باستان‌شناسان نمی‌توانند تمام ابعاد و ایدئولوژی‌های جوامع بشری را براساس مطالعه‌ی تدفینی بازسازی کنند، اما شناخت شیوه‌های تدفینی و تفسیر اشیاء درون گور به نحوی تعیین‌کننده‌ی اهمیت خاک‌سپاری، تصورات فلسفی بشری نسبت به جهان دیگر، آداب و رسوم، باورهای مذهبی و همچنین ساختارها و پیچیدگی‌های اجتماعی است (Basafa, 2016). شکل‌گیری نوع جدیدی از گور فاقد جسد و اسکلت انسانی یا تهی‌گور به عنوان یکی از شیوه‌های تدفینی رایج در منطقه‌ی میانه‌ی آسیا (شامل: نیمه‌ی شرقی ایران، آسیای میانه، پاکستان، بلوچستان، منطقه‌ی مکران و سواحل خلیج فارس و دریای عمان) محسوب می‌شود. آن آرامگاهی بدون جسد است که احتمالاً کارکرد یادمانی داشته و تنها حاوی گورنهاده هستند. نمونه‌های شناخته شده‌ی تهی‌گورها در جنوب شرق از دوره‌ی مفرغ قدیم از محوطه‌ی شهرسوخته و شهداد و خنمان به دست آمده است (تصویر ۱). در شمال شرق و آسیای میانه نیز در دوره مفرغ جدید گزارش شده و از شاخصه‌های فرهنگ بلخ-مرو/خراسان بزرگ دانسته شده است. این درحالی است که درک منشأ اجتماعات انسانی فرهنگ مذکور و شاخصه‌های آن هنوز هم از مهم‌ترین پرسش‌های بدوم پاسخ محسوب می‌شوند؛ از این رو، به دلیل عدم اطلاعات کافی و شناخت این سنت تدفینی و همچنین نبود نمونه‌های مشابه در زمان کاوش گورستان‌هایی چون خنمان و شهداد، کاوشگران دلیل فقدان بقایای اسکلت را ماحصل فرآیندهای بعد از نهشته شدن عنوان نموده و دلیل آن را به فرسایش‌های آبی حاصل از مسیل‌ها، نمک‌های موجود در خاک منطقه و فرسایش‌های بادی نسبت داده‌اند.^۱ در دیدگاه‌های مبتنی بر اشاعه‌گرایی منشأ تهی‌گورهای شرق ایران فرهنگ بلخ-مرو/خراسان بزرگ عنوان شده که شاید بتوان در حوزه‌ی جنوب شرق ایران منشأ آن را در منطقه و در دوره‌ی مفرغ قدیم جستجو کرد.

اهم اهداف پژوهش حاضر درک کلی منشأ تهی‌گورها است که در فاصله‌ی زمانی مفرغ قدیم تا میانی در جنوب شرق ایران به دست آمده و سپس در دوره‌ی مفرغ جدید و پراکنش آن در سطح وسیعی از نیمه‌ی شرقی ایران، آسیای میانه، افغانستان، پاکستان، سواحل خلیج فارس و منطقه‌ی مکران گزارش شده است. امروزه این سنت تدفینی، در قالب سنت‌های تدفینی آسیای میانه و خراسان، به‌ویژه فرهنگ بلخ-مرو/خراسان بزرگ شناخته شده‌اند.

پرسش و فرضیات پژوهش: پرسش اصلی پژوهش به شناخت منشأ اصلی سنت تهی‌گور در جنوب شرق برمی‌گردد؛ چرایی و چگونگی این موضوع و مکانیزم‌های انتشار این سنت باتوجه به حجم و تعداد تهی‌گورهای کاوش شده در مناطق فرهنگی متعدد و گاهنگاری‌های ارائه شده برای آن‌ها موضوع اصلی پژوهش است. فرض کلی بر این منطبق استوار است که باتوجه به جامعه‌ی آماری پژوهش مبتنی بر کمیت تهی‌گورها و گاه‌شناختی آن‌ها می‌توان منشأ اصلی این سنت یا شیوه‌ی تدفینی را به منطقه‌ی جنوب شرق ایران و مشخصاً دوره‌ی مفرغ قدیم و محوطه‌ی شهرسوخته سیستم نسبت داد. این سنت سپس در دوره‌ی مفرغ در گورستان خنمان و شهداد کرمان رواج یافته و در نهایت در راستای ارتباطات فرهنگی، جابه‌جایی مردم و اندیشه‌های مکانیزم شبکه‌های ارتباطی، تجارت‌های غیرمستقیم و پیشه‌وران کوچ‌رو، به صورت فراگیر در مناطق میانه‌ی آسیا در دوره‌ی مفرغ جدید، انتشار پیدا کرده است.

پیشینه پژوهش

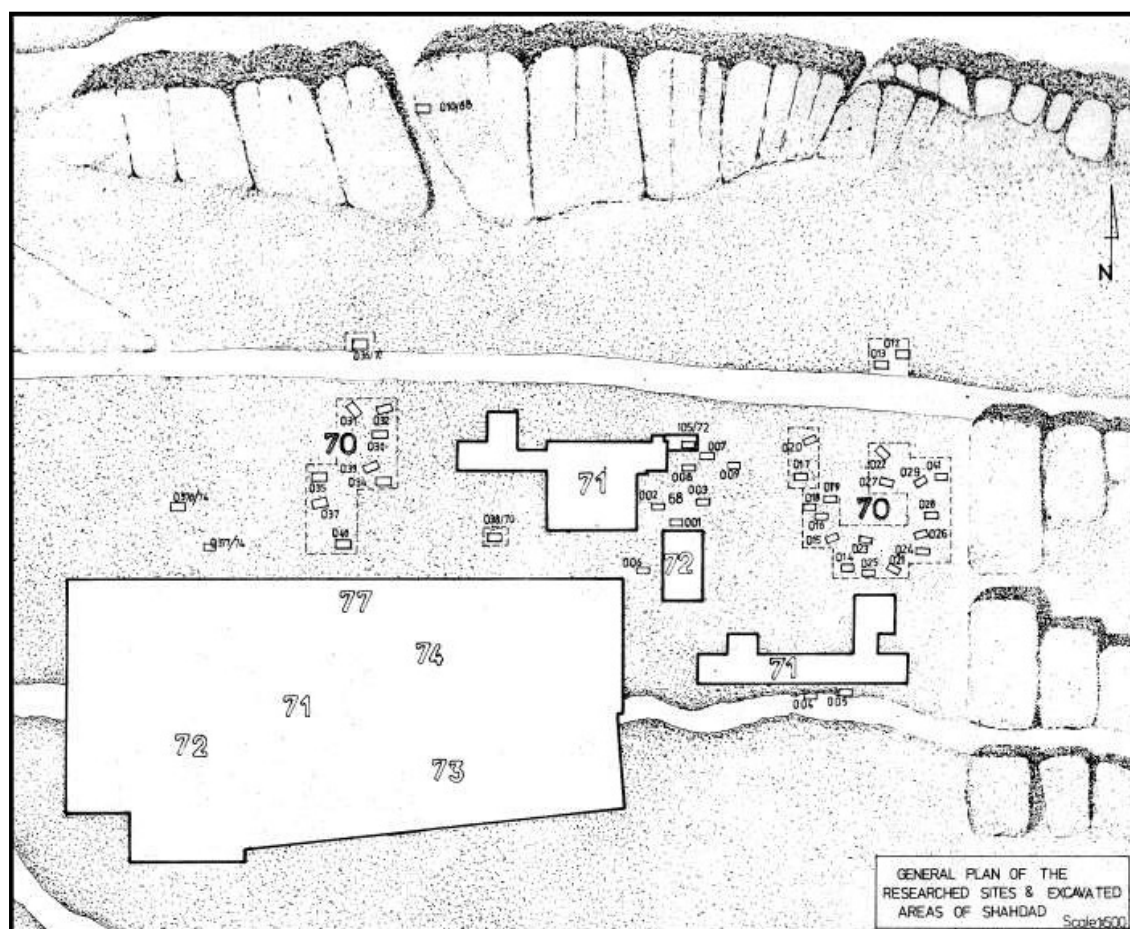
بررسی تهی‌گورها و منشأ آن‌ها در حوزه‌ی جنوب موضوع جدیدی است که جامعه‌ی آماری آن تهی‌گورهای به دست آمده از کاوش‌های شهرسوخته، شهداد و خنمان است. در شهرسوخته تعداد شش تهی‌گور از دوره‌ی

تصویر ۱: موقعیت مکانی مهم‌ترین استقرارهای مورد مطالعه (برگرفته از: Eskandar *et al.*, 2019: 2؛ همراه با تغییراتی از نگارندگان).

Fig. 1: Location of the most important studied settlements (adapted from: Eskandar *et al.*, 2019: 2; with modifications by the Authors).

مفرغ قدیم شناسایی شده که توسط کاوشگران به عنوان تهی‌گور تحلیل شده‌اند (سید سجادی، ۱۳۸۶: ۱۲۲؛ ۱۳۸۸: ۲۰-۲۴). در گورستان محوطه شهداد نیز طی هفت فصل بین سال‌های ۱۳۴۵-۱۳۵۵ ه.ش. توسط «علی حاکمی» و پس از ایشان، یک فصل نیز زیر نظر «میرعابدین کابلی» در سال ۱۳۵۶ ه.ش. کاوش شده است (ر.ک. به: اسکندری، ۱۳۹۸: ۶۴). طبق گزارش حاکمی در مجموع ۳۸۳ گور (تصویر ۲) در شهداد کاوش شده که اغلب آن‌ها فاقد بقایای اسکلت بوده و در تعداد زیادی از گورها نیز فقط بخشی از بقایای اسکلت وجود داشته است (حاکمی، ۱۳۷۵). در گورستان خنامان کرمان در حدود دهه ۳۰ ه.ش. به‌هنگام عملیات خاک‌برداری جهت ساخت اقامتگاه دست‌ساخته‌هایی یافت می‌شود که بخشی از آن‌ها به موزه بریتانیا منتقل شده و تعدادی از آن‌ها امروزه در موزه منطقه‌ای کرمان نگهداری می‌شود (سایکس، ۱۳۳۶). پس از آن در دهه ۳۰ و ۴۰ ه.ش. دوباره توجه پژوهشگران به گورستان خنامان جلب شده و «جان کرتیس» پس از بررسی دوباره فقدان بقایای اسکلت در گورهای خنامان را مسئله چندان مهمی ندانسته و همانند شهداد فقدان آن را ماحصل فرآیندهای بعد از نهشته شدن به وسیله عوامل طبیعی عنوان می‌کند (Curtis, 1988). لازم به ذکر است در مطالعات مرتبط در شمال شرق ایران نیز تلاش‌هایی برای مطالعه و منشأشناسی تهی‌گورها انجام شده است (Iravani & Tahamsebi, 2018؛ باصفا، ۱۳۹۳).

تصویر ۲: نمایی از گورستان شهداد (Hakemi, 1997: 45).

Fig. 2: A view of the Shahdad Cemetery (Hakemi, 1997: 45).

مبانی نظری

با گسترش باستان‌شناسی جدید از دهه ۱۹۶۰م. تفسیر و تحلیل نظری یافته‌های باستان‌شناسی مورد توجه قرار گرفت (فیروزمندی و لباف‌خانیکی، ۱۳۸۵: ۶۷) و در همین راستا در سال ۱۹۶۸م. پژوهش‌های بنیادی نسبتاً زیادی درباره سنت‌های تدفینی و ابعاد مختلف آن توسط «بینفورد» انجام شده است (Binford, 1968). شیوه‌های تدفین، گواهی مستندی هستند بر: الف) هسته خانوادگی به عنوان یک جامعه کوچک با استقلال اقتصادی و ایدئولوژیک، و ب) جایگاه اجتماعی متمایز افراد مدفون (Masson, 1976: 57-156). از طرفی دیگر، شیوه‌های تدفین دارای دو جزء مرتبط هستند: ۱- فعالیت‌های انجام‌شده در طول زندگی فرد دفن شده و باورهای اعتقادی و جنبه‌های معنوی زندگی همراه با مراسم تشییع جنازه، و ۲- جایگاه اجتماعی فرد مدفون شده. «آرتامونوو» جزو اولین کسانی بود که با رویکردهای جامعه‌شناسی به تجزیه و تحلیل تدفین‌ها در منطقه آسیای میانه پرداخت (Artamanov, 1934; Alekshin, 1983: 137). مطالعات باستان‌شناسی تدفینی برای اولین بار دو معیار فقر و ثروت را برای تجزیه و تحلیل مطالعات تدفین‌های پیش از تاریخ تدوین کرده بود که روشنگر طبقات اجتماعی جوامع می‌شد. در سال ۱۹۷۲م. همایشی در لنینگراد جهت بررسی چالش‌های تجزیه و تحلیل باستان‌شناسی تدفینی برگزار شد که نهایتاً علاوه بر انگیزه‌ها و افزودن روش‌های جدید به این رشته، دو عامل جنس و سن را نیز به این رشته افزود (Alekshin, 1983: 138) که به نوعی برخاسته از اندیشه‌های باستان‌شناسی پساوندگرا است؛ در همین راستا، برخی باستان‌شناسان در مطالعات کیفی، جامعه‌شناختی و فلسفی خود گورها را به سه دسته: الف) مردان، ب) زنان، و ج) کودکان تقسیم‌بندی نمودند که خود چالش‌هایی

را نیز به همراه داشت. این باستان‌شناسان معتقد بودند که برای تعیین موقعیت اجتماعی مردگان علاوه بر دو شاخص ثروت و فقر باید دو عامل سن و جنسیت افراد دفن شده را نیز مدنظر قرار داد؛ چراکه گورنهادها بازتابی از نسبت‌های ذکر شده‌اند (ر.ک. به: 13-15: Alekshin, 1983; Binford, 1971). باید درنظر داشت که در مطالعات تدفینی مدل‌های متعددی را می‌توان برای تقسیم‌بندی گورها ترسیم نمود که نتایج هرکدام از آن‌ها حاوی اطلاعات تکمیلی در رابطه با پیچیدگی‌های اجتماعی و ابعاد غیرمادی جوامع بشری است. در مطالعات باستان‌شناسی تدفینی باید چند رکن از قبیل: نوع و نحوه دفن، فعالیت‌های تشریفاتی و آداب و رسوم دفن، شکل و ساختار گور و محصولات و مواد فرهنگی درون گور را مدنظر قرار داد که بعضاً این ارکان، خود دارای زیرگروه‌های متعددی هستند که شامل: مواد فرهنگی با کارکرد عملکردی و آئینی که با فعالیت‌های تخصصی فرد در ارتباط‌اند، تزئینات و زیورآلات شخصی و هدایای گور که هنگام دفن مرده جهت پیشکش به فرد مدفون و یا خدایان مورد پرستش، در گور گذاشته می‌شده‌اند. ذکر این نکته ضروری است که ارکان ذکر شده می‌تواند سنت‌های بومی-محلی و یا سنت‌های فراگیر یک یا چند منطقه فرهنگی باشد.

تحولات دوره مفرغ در شرق ایران سبب ایجاد شبکه‌های ارتباطی وسیعی مابین جوامع و مناطق فرهنگی مختلف شده که در آن علاوه بر تجارت مواد خام و محصولات نهایی، مردم و اندیشه‌ها نیز منتقل شده‌اند (Kohl, 1979: 77). این ویژگی سبب ایجاد همگونی و اشتراکات بین فرهنگی، در ابعاد مختلف مادی و غیرمادی شده که از مهم‌ترین آن‌ها همگونی ایدئولوژیک سنت‌های تدفینی است. این همگونی عمدتاً با مکانیزم‌های انتشارگرایی یا تطورگرایی تحلیل شده‌اند. اشاعه‌گرایی و تطورگرایی دو گرایش نظری محسوب شده (فکوهی، ۱۳۹۰) که برای درک و توضیح تغییرات فرهنگی به کار می‌روند. نقطه شروع این دو گرایش از قرن ۱۹م. شروع و تا قرن ۲۰م. تداوم یافته‌اند (Thomas & Smith, 1985). در این نظریات بر تفسیر صحیح تغییرات فرهنگی و شباهت سبک‌شناختی تأکید می‌کند. چرایی تغییر پدیده‌های فرهنگی و شباهت آن‌ها از مهم‌ترین موضوعات این گرایش‌ها محسوب می‌شوند (Terry & Storey, 2011) در این بین اشاعه‌گرایان، کمتر به توانایی فرهنگ‌ها در کشف و ابداع باور دارند و بیشتر بر قابلیت آن‌ها در تقلید و فرهنگ‌پذیری تأکید می‌کنند (فکوهی، ۱۳۹۰).

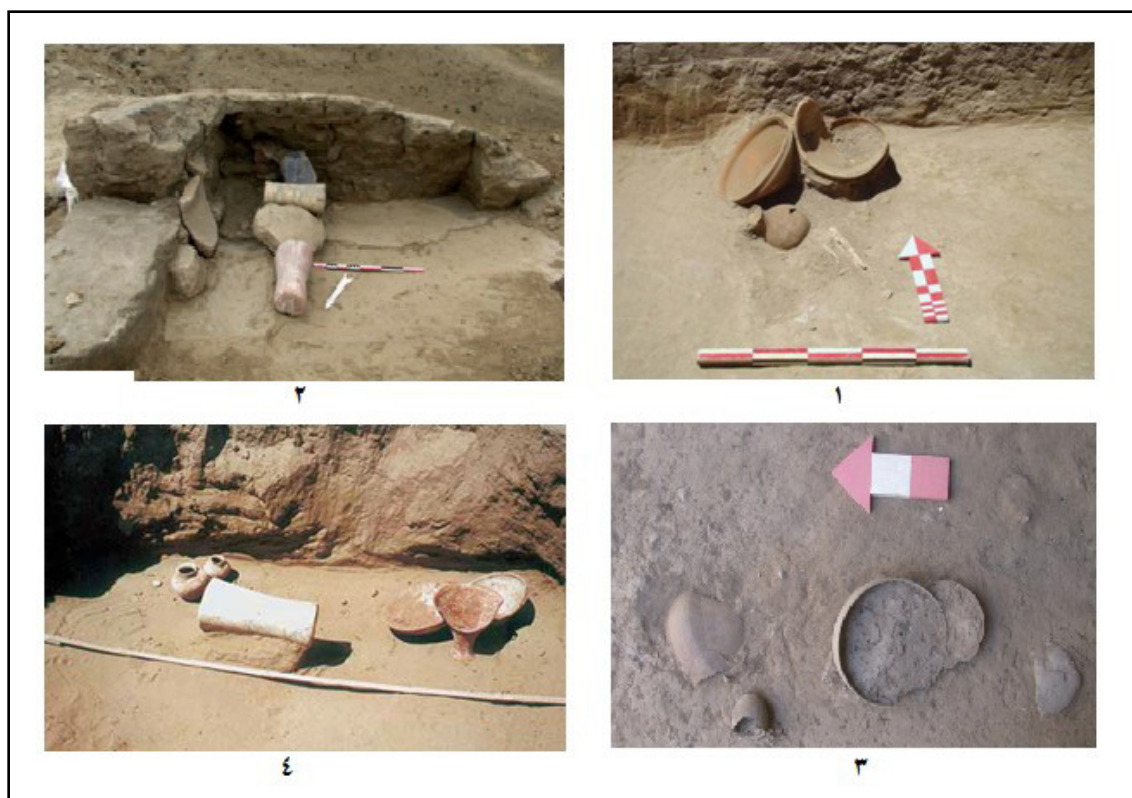
بحث و تحلیل: خاستگاه تهی‌گور و بررسی مباحث ایدئولوژیک

تهی‌گور یا تدفین بدون اسکلت احتمالاً همراه با کارکرد یادمانی (تصویر ۳) به عنوان پدیده‌ای ادراکی در بخش‌های وسیعی از شرق ایران، دره سند و آسیای میانه به دست آمده است (Iravani & Tahamsebi, 2018)؛ باصفا، ۱۳۹۳). این پدیده در نیمه دوم هزاره دوم پیش از میلاد هم‌زمان با دوره مفرغ جدید یکی از ویژگی‌های فرهنگ پیشرفته و نوظهور بلخ-مرو/خراسان بزرگ است (Sarianidi, 1998: 35). تهی‌گور به عنوان یکی از ویژگی‌های تدفینی آن فرهنگ محسوب شده و برخی معتقدند که در چارچوب تفسیرهای انتشارگراییانه به دیگر مناطق نفوذ کرده است. نوعی از تدفین که مهم‌ترین مشخصه آن گورهای بدون اسکلت است که حاوی گورنهادهای شأن‌زا هستند (باصفا، ۱۳۹۳). تهی‌گور باتوجه به تاریخچه کاوش‌های باستان‌شناختی ابتدا از محوطه شهداد در جنوب شرق ایران با افق گاه‌شناختی دوره مفرغ قدیم تا و جدید برمبنای گاه‌نگاری نسبی به دست آمده که در آن زمان به دلیل عدم اطلاعات کافی و نبود نمونه‌های مشابه کاوشگر دلیل فقدان بقایای استخوانی و اسکلت را با سیل‌های سهمگین منطقه و فرسایش‌های آبی و بادی در ارتباط دانسته است (Hakemi, 1997). مشابه این مسئله در گورستان گورستان خنامان کرمان (Curtis, 1988) نیز وجود دارد که این همگونی فرهنگی قابل توجیه است. علاوه بر آن در جنوب شرق ایران علاوه بر محوطه‌های خوراب و دامین (Hiebert & Lemberg-Karlovsky, 1992) و حوزه فرهنگی دره سند در پاکستان با ساختار چاله‌گور از مهرگاره III، کوپته و سیبری (Santoni, 1981: 52-60) در دوره مفرغ جدید، با کاوش‌های وسیع در شهر سوخته سیستان از دوره مفرغ قدیم و میانی تهی‌گور با ساختار چاله گور (Sajjadi, 2007: 122 & 2009: 20-24)

شناسایی شده است. در حوزه فرهنگی آسیای میانه نیز در واحه بلخ و مرو ترکمنستان از دوره مفرغ جدید تهی‌گورها با ساختار سردابه‌ای (گوردخمه) و صندوقچه‌ای از گنورتپه (Sarianidi, 2007: 50-51) و ساختار چاله‌گور با ساختار معماری از دوره مفرغ جدید الغ‌تپه در جنوب ترکمنستان (Lecomte, 2013: 182) ظهور پیدا کرده‌اند. در کاوش‌های حوزه فرهنگی خراسان و شمال شرق نیز ابتدا در تپه حصار دامغان (Schmidet, 1937: 175) و در دهه اخیر از دوره مفرغ جدید در خراسان با ساختار چاله‌گور ساده و چاله‌گور سوخته شده از محوطه شهرک فیروزه دشت نیشابور (Basafa, 2009: ۲۶۲-۲۶۴؛ باصفا، ۱۳۹۳؛ باصفا، ۱۴۰۳ ب) و محوطه چلو در دشت جاجرم (Vahdati & Biscione, 2014; Vahdati, 2014؛ وحدتی و بیشونه، ۱۳۹۳: ۳۲۱ و ۱۳۹۴: ۵۲۰)، تپه عشق بجنورد (Vahdati, 2014) و رزه درمیان در فردوس (سروش و یوسفی، ۱۳۹۳) نمونه‌های این سنت تدفینی، گزارش شده است. این نکته از آنجا حائز اهمیت است که با درک و شناخت نمونه‌های متعدد این سنت تدفینی در منطقه میانه آسیا، اهمیت ارزیابی مجدد سنت‌های تدفینی محوطه‌های جنوب شرق ایران شامل شهرسوخته و به‌ویژه شهداد نمایان می‌شود.

در جنوب شرق ایران مهم‌ترین محوطه‌ای که اطلاعات دقیق باستان‌شناسی ارائه می‌کند، شهرسوخته است. در نهشته‌های دوره مفرغ و از دوره‌های I تا II شهرسوخته مقارن با ۳۱۵۰ تا ۲۵۰۰ پ.م. (اسکالونه، ۱۳۹۴: ۹۳-۹۵) ظهور این شیوه در شهرسوخته در گوریهایی با ساختار چاله‌ای ساده و دو قسمتی گزارش شده است (سیدسجادی، ۱۳۸۸: ۱۲۲-۱۲۳؛ ۱۳۸۶: ۲۰-۲۴). در این استقرار تعداد ۷ تهی‌گور بدست آمده که دارای ویژگی‌های بومی‌اند؛ بدین معنا که مواد فرهنگی آن‌ها در رویکردی مقایسه‌ای ویژه شهرسوخته محسوب می‌شوند. براساس گاهنگاری ارائه شده به نظر می‌رسد تهی‌گورهای شهرسوخته قدیمی‌ترین نمونه‌های جنوب شرق باشند. کاوشگر این محوطه معتقد است که تهی‌گورها برای یادبود مردگانی است که اثری از آن‌ها وجود نداشته است (سیدسجادی، ۱۳۸۹: ۴۳۵). در کنار نمونه‌های شهرسوخته و هم‌افق با دوره مفرغ میانی و جدید در محوطه شهداد نیز نمونه‌های تهی‌گور فراوانی به دست آمده که فراوانی نمونه‌های دوره مفرغ قدیم به مراتب بیشتر است. شهداد که از مهم‌ترین مراکز بزرگ شهری دوره شهرنشینی محسوب می‌شود، دارای اهمیت فراوانی است. آن حدود ۵۰ سال پیش کاوش شده و به نظر می‌رسد یکی از مهم‌ترین چالش‌های مرتبط با موضوع پژوهش در روش‌ها و تحلیل‌های به کار رفته در زمان کاوش است که به شدت تحت تأثیر مکتب تاریخ فرهنگی و تمرکز بیش از حد روی مواد فرهنگی بوده است (اسکندری، ۱۳۹۷: ۵۴). در آن زمان باتوجه به دانش فعلی باستان‌شناسی توجهی به تهی‌گورها نشده و فقدان بقایای اسکلت را به فعالیت‌های بعد از نهشته شدن مرتبط دانسته‌اند. علاوه بر آن در حین کاوش به دلیل عدم اطلاع به مهم‌ترین ویژگی‌های تهی‌گور توجه نشده است. از نگاه کمی در شهداد حدود ۳۸۳ گور شناسایی شده که تعداد قابل توجهی از آن‌ها که بیش از ۹۰٪ جامعه آماری آن را شامل می‌شود، تهی‌گور است. براساس مطالعات انجام شده پیشینه تهی‌گورها در شهداد طبق تاریخ‌گذاری ارائه شده می‌تواند از ۳۱۰۰ تا ۱۹۰۰ پ.م. را دربر می‌گیرند (Hakemi, 1997: 75). گاهنگاری ارائه شده در تحلیل‌های این پژوهش بسیار مهم‌اند و نشان می‌دهند که این پدیده دارای قدمتی بسیار در جنوب شرق ایران است. چالش‌های شهداد نیز مبنی بر عدم شناخت صحیح از الگوی تدفینی تهی‌گور و نیز عدم ارائه گزارش دقیق از روند کاوش با شدت بیشتری در گورستان خنمان نیز دیده می‌شود. در این گورستان نیز حدود سه تهی‌گور شناسایی شده که در دوره‌های مفرغ میانی و جدید تاریخ‌گذاری شده‌اند (Curtis, 1988). ذکر این نکته نیز حائز اهمیت است که به دلیل روش‌های به کار گرفته شده در حین کاوش و شرایط باستان‌شناسی نیاز به بازنگری مجدد در این زمینه احساس می‌شود. همان‌گونه که اشاره شده در کاوش این گورستان نیز از الگوی تدفینی تهی‌گور بی‌اطلاع بوده و همانند محوطه شهداد از فرآیندهای طبیعی بعد از نهشته شدن برای تفسیر چرایی عدم به دست آمدن بقایای اسکلت انسانی استفاده کرده‌اند.

همان‌گونه که در مبانی نظری بدان اشاره شد دوره مفرغ دوران ارتباطات وسیع تجاری بین مراکز مهم شهری در آسیای میانه است (باصفا، ۱۴۰۳ الف). دو کانون شهداد (Vidale et al., 2012) و شهرسوخته در

تصویر ۳: نمونه‌هایی از تهی‌گور در شرق ایران و آسیای میانه: ۱- رزه درمیان (سروش و یوسفی، ۱۳۹۳) ۲- الغ تپه (Lecomte, 2013: 182) ۳- شهرک فیروزه (Basafa, 2009) و ۴- گنور (Sarianidi, 2007: 51).

Fig. 3: Examples of cenotaphs in eastern Iran and Central Asia: 1- Razeh Darmiyan (Soroush and Yousefi 1393) 2- Ulug Depe (Lecomte, 2013: 182) 3- Shahrak-e Firozeh (Basafa, 2009) and 4- Gonur Depe (Sarianidi, 2007: 51).

این چرخه ارتباطات گسترده‌ای با شمال شرق ایران و آسیای میانه دارند. وجود برخی از شباهت‌ها میان این فرهنگ‌ها، به‌ویژه شهرسوخته با آسیای میانه در تولیداتی هم‌چون: ظروف مرمری، مهرهای مشبک فلزی و شیوه تدفینی تهی‌گور بحث‌هایی را در رابطه با تفسیر این مدارک به‌وجود آورده، که عموماً این تفسیرها با مهاجرت گروه‌های انسانی از شمال به جنوب و یا بالعکس مرتبط شده است. نکته بسیار مهم درخصوص شیوه تدفینی تهی‌گور این است که در دوره مفرغ جدید و در بازه زمانی ۲۲۵۰ تا ۱۲۰۰ پ.م. در شمال شرق و آسیای میانه اهمیت ویژه‌ای پیدا می‌کند. در آسیای میانه و گنورتپه که از مراکز اصلی شهری فرهنگ بلخ-مرو/خراسان بزرگ محسوب می‌شود، بیش از ۳٪ مجموع کل گورها تهی‌گوراند که برای تعریف آن به‌عنوان یک پدیده فرهنگی کم به‌نظر می‌آید (Sarianid, 2007: 51). همچنین در سایر محوطه‌های آسیای میانه نیز فراوانی تهی‌گورها بسیار کم‌اند مانند: الغ تپه (Mamedov *et al.*, 2012:23-24) که بدان اشاره شده است. در حوزه خراسان نیز به‌واسطه مطالعات اندک و پراکنده نیز در محوطه‌هایی تهی‌گور شناسایی شده که بدان اشاره شده و این مسئله با رعایت و درنظر گرفتن گاهنگاری آن‌ها نشان می‌دهد که برای تعریف خواستگاه این پدیده باید نگاه ویژه‌ای به جنوب شرق داشت؛ هرچند که در تحلیل‌های پیشین برخی محققین منشأ تهی‌گورهای میانه آسیا را در دوره مفرغ جدید فرهنگ بلخ-مرو/خراسان بزرگ در آسیای میانه عنوان کرده‌اند که نیازمند بازنگری است (Hiebert & Lamberg-Karlovsky, 1992).

در همین راستا، از مهم‌ترین محوطه‌های دوره مفرغ آسیای میانه، گنورتپه است که به‌نظر می‌رسد کشف و شناسایی این سنت تدفینی در گنورتپه ترکمنستان به‌عنوان پایگاه عمده فرهنگ بلخی-مروی ارتباط تنگاتنگ و نزدیکی با محوطه شهداد در منطقه جنوب شرق ایران دارد (Hiebert & Lemberg-Karlovsky, 1992; Lembeg- Karlovsky, 1988; 1997 & 2013). باصفا و داوری، ۱۳۹۸). باتوجه به حجم کاوش‌های

گنورتپه ترکمنستان که از ابعاد بالایی برخوردار است در کنار محوطه شهداد می‌توان اذعان داشت که برخی از فرضیات و پرسش‌های بنیادین در رابطه با خاستگاه و منشأ فرهنگ بلخی-مروی را حداقل در رابطه با سنت‌های تدفینی می‌توان براساس این پژوهش روشن نمود؛ چراکه نمونه تهی‌گور از گنورتپه ترکمنستان انگشت‌شمار و تنها از فاز زمانی دوره مفرغ جدید به دست آمده (Sarianidi, 2007: 51)؛ اما نمونه‌های اولیه این سنت براساس دانش فعلی از دوره مفرغ قدیم و میانی در شهرسوخته و سپس در حجم گسترده‌ای ابتدا از دوره مفرغ قدیم شروع و در دوفاز دوره مفرغ میانی و جدید در گورستان محوطه شهداد ادامه یافته است (Sajjadi, 2007: 122; 2009: 20-24؛ حاکمی، ۱۳۸۵: ۸۴-۱۲۰).

براساس پیشینه ذکر شده تهی‌گور به عنوان یک عامل فرهنگی نشان از همگونی فرهنگی در بخش وسیعی از شرق ایران و آسیای میانه است و این مسئله سبب شده تا از منظر برهم‌کنش‌های فرهنگی، سبک‌شناختی و اشاعه فرهنگی مورد تحلیل قرار گیرد. در این الگو جنوب شرق ایران در دوره مفرغ قدیم با گاهنگاری ۳۱۰۰ پ.م. به عنوان منشأ شیوه تدفینی تهی‌گور پیشنهاد می‌شود که براساس آن در چارچوب نوانتشارگرایی می‌توان این فرضیه را مطرح کرد که در چارچوب ارتباطات دوره مفرغ جدید بین مراکز شهری این شیوه از جنوب شرق به آسیای میانه و شمال شرق ایران راه یافته است. این سنت در دوره مفرغ جدید با نوآوری‌هایی همراه می‌شود که بدان اشاره خواهد شد. لازم به ذکر است که این فرضیات با مطالعات میان‌رشته‌ای جدید قابل بررسی و ارزیابی است.

در مبحث ریشه‌یابی ایدئولوژیک تهی‌گور به نظر می‌رسد در دوره مفرغ جدید آئین‌ها و باورهای جدیدی شکل گرفته است. براساس آن چه در آسیای میانه به دست آمده، ساریانیدی معتقد است که شیوه‌های تدفین گنورتپه در دوره مفرغ جدید با اندیشه‌های زرتشتی مرتبط است (Sarianidi, 2007: 50). در زمینه زردشتی‌گری و در شرح مراسم تدفین مردگان در باورهای زرتشتی این‌گونه آمده است که «پس از فوت، «دُرَج نسو» به مانند مگسی بر تن مرده می‌تازد که طی آن جسد ناپاک و فاسد می‌گردد (وندیداد ۲/۷؛ ن. ک. به: مهدی‌زاده، ۱۳۷۹: ۳۵۹)؛ سپس پس از خواندن دعا، جسد را به دخمه یا برج خاموشان می‌برند و منتظر می‌مانند تا کرکس‌ها و لاشخورها جسد را از پوست و گوشت تهی کرده و بعد از آن استخوان‌ها را یا به چاه وسط برج خاموشان ریخته و یا دفن می‌کردند» (مهدی‌زاده، ۱۳۷۹: ۳۶۱). با این تفاسیر، شاید تهی‌گورها یادمانی برای افرادی بوده که استخوان آن‌ها در چاه وسط برج خاموشان ریخته و تدفین‌های ثانویه را نیز متعلق به آن دسته از افرادی دانست که استخوان آن‌ها پس از تجزیه گوشت و پوست در برج خاموشان، به طور کامل و چیده شده و یا تنها قطعاتی از استخوان آن‌ها دفن شده است. علاوه بر آن در تهی‌گور سنت‌های آئینی و اعتقادی نو دیده می‌شود که روشن کردن آتش در داخل و خارج از قبر یا سوزاندن محل تدفین (باصفا، ۱۳۹۳: ۲۶۰؛ Vahdati, 2014: 26) یکی از آن‌هاست و می‌تواند با اندیشه‌های زرتشتی مرتبط باشد. احتمالاً در دوره مفرغ جدید خاک را به عنوان یکی از چهارعنصر مقدس باور داشته و با این عمل از آلوده شدن این عنصر مقدس جلوگیری کرده‌اند؛ البته اتکا به این فرضیه برحسب آگاهی‌های فعلی کمی احتیاط را نیز چاشنی خود می‌کند. از دیگر نوآوری‌های تهی‌گور به ساختار آن برمی‌گردد (Mousavinia & Basafa, 2023)؛ به عنوان مثال، نمونه‌های شهداد دارای ساختار چاله‌ای‌اند که برخلاف آن در گنورتپه تهی‌گورهای صندوقچه‌ای و سردابه‌ای شکل می‌گیرند که به نوعی نوآوری این شیوه تدفین محسوب شده که بسته به آداب و رسوم و ایدئولوژی‌های مستقل خانوادگی و همه‌گیر جوامع آسیای میانه، ظهور پیدا کرده است.

نتیجه‌گیری

شیوه تدفین تهی‌گور در کنار سایر سنت‌های تدفینی، در منطقه وسیعی از نیمه شرقی ایران، آسیای میانه و دره سند و به طور کلی منطقه تحت نفوذ فرهنگ بلخ-مرو/خراسان بزرگ در دوره مفرغ جدید، گزارش شده که در نوشتار حاضر باتوجه به حجم و تعداد تهی‌گورهای کاوش شده در هر منطقه، گاهنگاری ارائه شده برای

آن‌ها و همچنین براساس ساختار گورها، این سنت تدفینی ریشه‌یابی شده است. براین اساس مشخص شد که فرهنگ تدفینی تهی‌گور در زمره شیوه‌های بومی منطقه جنوب شرق ایران، به‌ویژه محوطه شهرسوخته در دوره مفرغ قدیم، گورستان خنامان و شهداد در دو فاز مفرغ میانی و جدید است که در مکانیزم‌های مختلف و ناشناخته (اعم از: مهاجرت، ازدواج‌های سیاسی، متخصصان کوچ‌رو و یا جابه‌جایی باورها، اندیشه و ایدئولوژی از طریق مبلغین یا مردم عادی جامعه در راستای شبکه‌های ارتباطی) در مناطق تحت نفوذ فرهنگ بلخی - مروی در دوره مفرغ جدید به صورت فراگیر انتشار پیدا کرده و به مرور با سنت‌های و ساختارهای بومی - محلی این مناطق ادغام شده و نهایتاً منجر به نوآوری‌های تدفینی، از جمله تهی‌گور با ساختار صندوقچه‌ای و سردابه‌ای (گوردخمه) در ترکمنستان، به‌ویژه محوطه گنورتپه شده است. باتوجه به این‌که همیشه برهم‌کنش فرهنگ بلخ - مرو/خراسان بزرگ با مناطق هم‌جوار یک‌سویه دانسته شده است، امروزه مطالعات کیفی و کمی باستان‌شناختی در حوزه فرهنگی نیمه شرقی ایران، زمینه را برای بازنگری این فرض که برهم‌کنش‌های دوره مفرغ پایانی از سمت فلات ایران به آسیای مرکزی بوده را محیا کرده است. تاکنون زمینه مطالعات انتشار، برهم‌کنش و پیوندهای فرهنگی آسیای میانه در دوره مفرغ جدید (فرهنگ بلخ - مرو/خراسان بزرگ) با مناطق هم‌جوار، براساس مطالعات شمایل‌نگاری و همگونی اشیاء شأن‌زا و تجملی صورت‌گرفته که حجم قابل‌توجهی از این اشیاء از بافتارهای تدفینی به دست آمده است. آن‌چه از این پژوهش استنباط می‌شود، منشأ بومی فرهنگ تدفینی تهی‌گور در دوره مفرغ (سه فاز قدیم، میانی و جدید) منطقه جنوب شرق ایران در محوطه‌های شهرسوخته و به‌طور اخص محوطه شهداد است که طی فرایندهای انتشاری و ارتباطی در دو بُعد مادی (ساختارهای تدفینی) و معنوی (آداب و رسوم و ایدئولوژی‌های تدفینی) به مناطق هم‌جوار، به‌ویژه آسیای میانه و مناطق تحت نفوذ فرهنگ بلخی - مروی در نیمه شرقی ایران و آسیای میانه نفوذ پیدا کرده است.

سپاسگزاری

در پایان نویسندگان برخورد لازم می‌دانند که از داوران ناشناس نشریه با نظرات ارزشمند خود به غنای متن مقاله افزودند، قدردانی نمایند.

درصد مشارکت نویسندگان

مشارکت نویسندگان در نگارش این مقاله به صورت برابر بوده است.

تعارض منافع

نویسندگان ضمن رعایت اخلاق نشر در ارجاع‌دهی، نبود تضاد منافع را اعلام می‌دارند.

پی‌نوشت

۱. باید اشاره شود که در گورستان الف شهداد که بیش از ۳۵۰ گور در آن پیدا شده است در مواردی اندکی بقایا یا نشانه‌هایی از اسکلت انسان نیز دیده می‌شود که البته از کمیت پایین برخوردارند.

کتابنامه

- اسکالونه، انریکو، (۱۳۹۴). باستان‌شناسی جوامع ایران باستان (در هزاره سوم پیش از میلاد). ترجمه سید منصور سید سجادی. تهران: سمت.
- اسکندری، نصیر، (۱۳۹۸). «ارزیابی مجدد محوطه شهداد بر پایه مطالعه گورها، اشیای سنگی و سفال». پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۹ (۲۱): ۶۱-۷۸. [nbsh.2019.14695.1646/10.22084](https://doi.org/10.22084/nbsh.2019.14695.1646)
- باصفا، حسن، (۱۳۹۳). «شیوه‌های تدفین دوره برنز پایانی در دشت نیشابور (شمال شرق ایران)». مجموعه

- مقالات چهارمین همایش بین‌المللی باستان‌شناسان جوان، (به‌کوشش: محمدحسین عزیزی خرائقی، رضا ناصری و مرتضی خانی پور). تهران: دانشگاه تهران: ۲۵۷-۲۶۶.
- باصفا، حسن، (۱۴۰۳ الف). باستان‌شناسی خراسان در دوره مفرغ (شهرنشینی). مشهد: دانشگاه فردوسی مشهد.
- باصفا، حسن، (۱۴۰۳ ب). محوطه شهرک فیروزه نیشابور در چشم انداز باستان‌شناسی خراسان بزرگ در دوره مفرغ. تهران: پژوهشگاه میراث فرهنگی، گردشگری.
- حاکمی، علی، (۱۳۸۵). گزارش هشت فصل کاوش و بررسی در محوطه شهداد (خبیص). به‌کوشش: سید محمود موسوی، تهران: پژوهشگاه میراث فرهنگی.
- سایکس، سرپرسی، (۱۳۳۶). ده هزار مایل در ایران. ترجمه حسین سعادت نوری، چاپ دوم. تهران: ابن سینا.
- سروش، محمدرضا؛ و یوسفی، صاحب، (۱۳۹۳). «محوطه رزه، شاهی از استقرارهای هزاره سوم تا دوران تاریخی در خراسان جنوبی». مقاله‌های کوتاه دوازدهمین گردهم‌آیی سالانه باستان‌شناسی ایران، تهران: سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری: ۲۷۱-۲۷۳.
- سید سجادی، سید منصور، (۱۳۸۶). «گزارش‌های شهرسوخته ۱ (کاوش در گورستان ۱۳۷۶-۱۳۷۹)». تهران: سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری.
- سید سجادی، سید منصور، (۱۳۸۸). «گزارش‌های شهرسوخته ۲ (کاوش در گورستان ۱۳۸۰-۱۳۸۲)». زاهدان: اداره میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری.
- سید سجادی، سید منصور، (۱۳۸۹). نخستین شهرهای فلات ایران. جلد دوم، چاپ سوم، تهران: سمت.
- فیروزمندی شیرجینی، بهمن؛ و لباف‌خانیک، میثم، (۱۳۸۵). «ساختار اجتماعی جوامع سکایی با نگرش به شیوه تدفین». مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، ۵ (۵۷): ۶۷-۹۲.
- فکوهی، ناصر، (۱۳۹۰). تاریخ اندیشه و نظریه‌های انسان‌شناسی. تهران: نشر نی، چاپ هفتم.
- مهدی‌زاده، علی، (۱۳۷۹). «مرگ و مراسم تدفین در دین مزدایی». مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران. بهار و تابستان: ۳۵۴-۳۶۹.
- وحدتی، علی‌اکبر؛ و بیشونه، رافائل، (۱۳۹۳). «گزارش مختصر فصل دوم کاوش در تپه چلو، دشت جاجرم. شمال شرقی ایران». گزارش‌های سیزدهمین گردهمایی سالانه باستان‌شناسی ایران. تهران: پژوهشگاه سازمان میراث فرهنگی، ۳۲۰-۳۲۴.
- وحدتی، علی‌اکبر؛ و بیشونه، رافائل، (۱۳۹۴). «فصل سوم کاوش در تپه چلو، دشت جاجرم، شمال شرقی ایران». گزارش‌های چهاردهمین گردهمایی سالانه باستان‌شناسی ایران، تهران: پژوهشگاه سازمان میراث فرهنگی: ۵۲۹-۵۳۴.

- Artamanow, J. K., (1968). "Proiechokdienijeekifekogoiakuatua". *SowietskajaArchieologia*, 4: 32.

- Alekshin, V.A., Bartel, B., Dolitsky, A.B., Gilman, A., Kohl, P.L., Liversage, D. & Masset, C., (1983). "Burial Customs as an Archaeological Source [and Comments]". *Current Anthropology*, 137-149. <https://doi.org/10.1086/202960>

- Basafa, H., (2014). "Burial Methods of the Late Bronze Age in the Neyshabur Plain Northeast Iran". In: M. H. Azizi Kharanaghi, R. Naseri, & M. Khani Pour Eds., *Proceedings of the Fourth International Conference of Young Archaeologists*: 257-266. (In Persian).

- Basafa, H., (2016). "Burial Cultures of Khorasan in Late Bronze Age". *International Journal of Humanities*, 30-46.

- Basafa, H., (2024). "Archaeology of Khorasan during the Bronze Age Urbanization". Ferdowsi University of Mashhad. (In Persian)
- Basafa, H., (2024). "The Shahrak-e Firoozeh Site of Neyshabur in the Archaeological Landscape of Greater Khorasan during the Bronze Age". Research Institute of Cultural Heritage & Tourism. (In Persian)
- Basafa, H., (2009). "Preliminary Report of the First Season of Archaeological Excavations in Shahrak Firuzeh, Neyshabur". Unpublished manuscript, Archive of Iran Cultural Heritage, Handcrafts and Tourism.
- Binford, E., (1971). "Mortuary Practices: Their Study and Their Potential". *Memoirs of the Society for American Archaeology*, No. 25, Approaches to the Social Dimensions of Mortuary Practices: 6–29. <https://doi.org/10.1017/S0081130000002525>
- Curtis, J., (1988). "A Reconsideration of the Cemetery at Khinaman, South-east Iran". *Iranica Antiqua*, 23: 97–127. <https://doi.org/10.2143/IA.23.0.2014047>
- Eskandari, N., (2019). "A Reappraisal of Shahdad: Cemetery, Pottery and Stone Objects". *Pazhoheshha-ye Bastan shenasi Iran*, 9(21): 61–78. <https://doi.org/10.22084/nbsh.2019.14695.1646> (In Persian)
- Eskandari, N., Desset, F., Maritan, L., Cherubini, A., & Vidale, M. (2020). "Sequential Casting Using Multiple Materials: A Bronze Age 'Royal Sceptre' From the Halil Rud Valley (Kerman, Iran)". *Iran*, 58(2): 167–179. <https://doi.org/10.1080/05786967.2019.1607162>
- Fakoochi, N., (2011). *History of Anthropological Thought and Theories* (7th ed.). Ney Publishing. (In Persian)
- Firoozmandi Shireh Jini, B. & Labaf Khaniki, M., (2006). "Social Structure of Scythian Societies with an Emphasis on Burial Customs". *Journal of the Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran*, 557: 67–92. (In Persian)
- Hakemi, A., (2006). *Report of Eight Seasons of Excavation and Survey at the Shahdad Khabis Site*. In: S. M. Mousavi (Ed.), Research Institute of Cultural Heritage. (In Persian)
- Hakemi, A., (1997). *Shahdad: Archaeological Excavations of a Bronze Age Center in Iran*. Rome: IsIAO.
- Hiebert, F. T. & Karlovsky, L., (1992). "Central Asia and the Indo-Iranian Borderland". *Iran*, 30: 1–17. <https://doi.org/10.2307/4299865>
- Iravani Ghadim, F. & Tahamasebi Zave, H., (2018). "Cenotaphs in the Bactria Margiana Archeological Complex: A Case Study of Northern Iran". *Tubaar*, 140–148. <https://doi.org/10.22520/tubaar.2018.os.01.008>
- Kohl, P., (1979). "The 'World Economy' of West Asia in the Third Millennium B.C". *South Asian Archaeology*, 55–85.
- Lecomte, O., (2013). "Activites Archeologiques Francaises au Turkmenistan". *Cahiers d'Asie Centrale: L'Archeologie Francaise en Asie Centrale*, 21/22: 165–190.
- Mamedov, A., Lecomte, O. & Bendezu-Sarmiento, J., (2012). "Ulug Depe: A Forgotten City in Central Asia". 1–30.
- Masson, V., (1976). *The Economics and Social Activity of Ancient Societies* (in Russian). Leningrad.
- Mellaart, J., (1967). *Çatal Hüyük: A Neolithic Town in Anatolia*. London: Thames and Hudson.

- Mehdizadeh, A., (2000). "Death and Burial Rituals in Zoroastrian Religion". *Journal of the Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran*, 354–369. (In Persian)
- Mousavinia, M., & Basafa, H., (2023). "Xwaršēd Nigērišn and Its Zoroastrian Burial Customs in Greater Khurāsān". *Research in the Social Scientific Study of Religion*, New Vistas in the Study of Religious and Non-religious Belief, 33: 163. https://doi.org/10.1163/9789004544574_011
- Santoni, M., (1981). "Sibri and the South Cemetery of Mehrgarh: Third Millennium Connections between the Northern Kach Plain (Pakistan) and Central Asia". *South Asian Archaeology*, 52–61.
- Sarianidi, V. I., (2007). *Necropolis of Gonur*. Kapon.
- Scalone, E., (2015). *Archaeology of Ancient Iranian Societies in the Third Millennium BC* (S. M. Seyed Sajjadi, Trans.). SAMT Publications. (In Persian)
- Schmidt, E., (1937). *Excavations at Tepe Hissar, Damghan 1931–1933*. University of Pennsylvania Press. <https://doi.org/10.9783/9781512818574>
- Seyed Sajjadi, S. M., (2007). "Reports of Shahr-i Sokhta 1 Excavations in the Cemetery 1997–2000 / 1376–1379 AH". Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism Organization. (In Persian)
- Seyed Sajjadi, S. M., (2009). "Reports of Shahr-i Sokhta 2 Excavations in the Cemetery 2001–2003 / 1380–1382 AH". Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism Administration. (In Persian)
- Seyed Sajjadi, S. M., (2010). *The First Cities of the Iranian Plateau* (Vol. 2, 3rd ed.). SAMT Publications. (In Persian)
- Soroush, M. R. & Yousefi, S., (2014). "The Rozeh Site, Evidence of Settlements from the Third Millennium to the Historical Period in Southern Khorasan". *Short Papers of the Twelfth Annual Archaeology Symposium of Iran*, 271–273. (In Persian)
- Storey, A., & Jones, T., (2011). "Theory Archaeological in Diffusionism: The Good, the Bad, and the Ugly". In: *Polynesians in America: Pre-Columbian Contacts with the New World* (pp. 7–24). Altamira Press.
- Sykes, P., (1957). *Ten Thousand Miles in Persia* (H. Saadat Nouri, Trans., 2nd ed.). Ibn Sina Publications.
- Thomas, C. & Smith, B. D., (1985). *Report on the Mound Explorations of the Bureau of Ethnology*. Washington, DC: Smithsonian Institution Press.
- Vahdati, A. A. & Bichonne, R., (2014). "Brief Report of the Second Season of Excavation at Tepe Chalo, Jajarm Plain, Northeast Iran". *Reports of the Thirteenth Annual Archaeology Symposium of Iran*, 320–324. (In Persian)
- Vahdati, A. A. & Bichonne, R. (2015). "The Third Season of Excavation at Tepe Chalo, Jajarm Plain, Northeast Iran". *Reports of the Fourteenth Annual Archaeology Symposium of Iran*, 529–534. (In Persian)
- Vahdati, A. A., (2014). "A BAMC Grave from Bojnord, North-Eastern Iran". *Iran*, 52: 19–27. <https://doi.org/10.1080/05786967.2014.11834735>
- Vidale, M., Oliver, C., Francois, D., Giuseppe, G., Pierluigi, B., Giancarlo, S., Maurizio, M. & Enrico, B., (2012). "A Chlorite Container Found on the Surface of Shahdad (Kerman, Iran) and Its Cosmetic Content". *Iran*, 50: 27–44. <https://doi.org/10.1080/05786967.2012.11834711>